

Љубодраг А. Поповић

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ВАЉЕВА У XIX ВЕКУ

— Ваљево у очима једног лекара —

О историји Вањева и вањевског краја почетком друге половине прошлог века објављено је до сада више драгоцених докумената. Истражујући годинама архивску грађу, наишао сам на један документ који својим садржајем, важним и интересантним подацима које нам пружа даје опис Вањева и прилика на начин који до сада нисмо имали прилике да упознамо. Када узмемо у обзир и ко је његов састављач, онда га са пуно поштовања можемо разматрати.

О каквом је документу реч? Међу извештајима окружних лекара, које су ови по службеној дужности, о своме раду у 1860-ој години, поднели Санитетском одељењу Министарству унутрашњих дела налази се и извештај лекара округа вањевског Франца Тесаи-а. Овај извештај подељен је на више делова (15) који обрађују читав низ питања. Зато сматрамо да пре него што их овде дословце изнесемо треба укратко да презентирамо њихов садржај:

I

У овом одељку износи се какав су утицај на здравље људи и стоке имале метеоролошке прилике у 1860-ој години. Износећи какве су утицаје на живи свет имале промене у атмосфери, Тесаи их због мањих температурних колебања а и због веће количине падавина, оцењује као врло повољне. Такве су прилике допринеле да се смањи број разних болести у округу, које у неповољним приликама узимају пуног маха.

III

Род, количина и квалитет пољопривредних и сточарских производа, као и резултати који из, тога произлазе су предмет овог одељка. Жито и хлеб, виноградни и вино, стока и квалитет

меса, којима је народ располагао, су по наводима Тесаиа били неповољни по њихове потребе.

IV

Јавни објекти (школа, суд и др.) по својим условима за рад далеко су заостајали од потреба. Претрпаност простора којим се располагало, као што је то напр. било у школи, где је 85 Бака било смештено у просторији која није имала ни пуних 9 „кубичних хвати”, навела је Тесаиа на закључак да ваљевска општина треба да нове објекте изгради „ако се неће да буде општина та од осталог народа претечена, кои нове школе једнако подиза”.

V—IX

Ови одељци су и са подацима веома штурни, просто речено подаци су у њима дати телеграфски у односу на остале. Подаци изнети у њима односе се на: „редње”, број болесника, разне случајеве убистава и самоубистава.

XI

Овај је одељак просторно у извештају највећи. На њега отпада 1/3 самог документа, а својим највећим делом, сем података о „калемљењу” против богиња садржи и предлог самог Тесаиа о даљем раду на том послу, пружајући нам истовремено и слику материјалних прилика како самог лекара тако и осталог становништва округа.

XII и XIII

Подаци о минералној води и голубачкој мушици су овде дати, и слични су начину изношења, као они у поглављу V—IX.

XIV

О насељавању леве обале Колубаре још за време Турака, а и десне обале у то време, поплавама, калдрмисању улица, погрешном потезу општине на локацији „вашариште”, регулисању обале Колубаре, слаб рад на томе и предлози мера које треба предузети, пружа нам овај одељак.

XV

Стање градског гробља, улаз стоке у њега, прилазни путеви ка њему, питање његовог премештаја на друго место, социолошка разматрања у вези с тим, су подаци који нам се овде износе.

XVI и XVII

Овде су излагања толико празна, да их нећемо коментарисати, већ само дати изворни текст.

Ово су укратко били подаци о самом документу. У наставку га дајемо онако како је састављен:

„Санитетско известије.

1. Разпитујуће влијање, које је атмосфера на здравље како код људи тако и код стоке у прош. години имала, морам признати, да уплив тај у томе окружију није био никако рђав, јер су се епидемичне болести узроком разни својства атмосфере постављајуће редке показивале. Десивши се кроз три месеца дана у летњем добу у окружију нигде акутних болести наишао нисам нити сам сазнао да су такве и у другим године добама у народу биле. Тако нпр. срдобоља која се сваке јесени понавља, ове је године врло ретка била, па је се понегде само на деци нашао. Узрок овога доброга обстојатељства зацело мора да је тај, што су летње врућине биле смањене и јесење умерене, па није народу јаким температуре променама изложен био. Тако су и обичне грознице, које по народу непрекидно има, у овој године биле ређе изузимајући Ваљево, где су као свакад, јако бесиле. Болести цигерице бијаху лакога карактера тако и оне стомака тако и горњих црева. Уобште је било ове године мало болујућих.

Код стоке није се редња појавила, па и прострел, који сваке године због оскудице воде жртве потражи, редко се је нашао, јер су летње кише, којих је сувише било и воздух чистиле и воду стоци давале. Уплив времена на здравље бијаше дакле прош. године добар, ако је оно само врло непитачно, па одсеком и ладно било,

3. из ког је узрока или количества или качества свију предмета за јело и пиће служећих у прош. години за оном других година изостало Виногради код нас или родили нису или су дали грозд незрео, због тога и мало вина па рђава. Жито је било родило, но је се га доста покварило, што није време дозвољавало зденути или вршити га. Због тога једемо у Ваљеву често хлеб рђав, будући понајвише планинци рану овамо увозе. Ово важи и о месу говећем, ког је качество у Ваљеву у обште рђаво: једно због тога, што касапин лепо говече, као скупље, купити неће, јер је продају и мршавага меса сигуран, а друго, што лепе стоке око Ваљева мало има. Тако је у противном месо у Убу добро због тога што је у плодној околини његовој стока боља. Како би се клању рђаве стоке то јест мршаве на пут стало, мислим да би се могло постићи заповјешћу том, да буде касапин дужан за свако говече полицајни визум искати, јер како не коље он

стоку за себе но за публику, дужност је то државе, рад тај и полицајно надзиравати, како неби купци рђав еспап куповали, морали.

4. Долазећи на публична заведенија наша, морам на жалост казати да су она: као тавнице окр. суда и школа општине Ваљевске у таквоме стању, да нама на чест не служе.¹

Тавнице за мушка лица су две собе, свака од 4—5 кубичних хвата простора, ипак се у свакој неки пут по 10 и 15 апсеника држати мора заједно са кадом одмору тела службеом какав то у нима воздух бити може, нетреба толковати.

Зданије пак школско је по ономад датом мјенију окр. инцинира већ тако трошно, да се ни оправити не може. Школска соба за малу децу опредељена нема ни пуних 9 кубичних хвата, а има у њој 85 ђака, на сваког долази 8 палаца дужине и 2,5/10 стопе простора кубично узетих. Ово и о школи за женску децу опредељеној важи. Ова два заведенија дакле потреби времена не одговарају. Но како је већ Управа Просвештенија и лекарско и инцинирско мисније⁵ о Ваљевској школи пре 14 дана искала била, то сматрам за излишно обширније о томе зданију да говорим, па само примјећујем, да је нужно, да се зданије школско затвори, школе по кућама држе дотле, докле Ваљевска општина зданије школско множини ђака и духу времена одговарајуче непостроји, ако се неће да буде општина та од осталога народа претечена, кој нове школе једнако подиза.

5. Срески начелници нису никад јавили били, да је се каква редња у народу показала.

6. Приватно лечећи давао сам лекове за 75 болесника. Осим тога давао је лекар савет многим болесницима и без лека.

7. Редњи каквих у смислу речи те није прош. године ни у народу ни код његове стоке било.

8. Медико судејских предмета поважних била су само 3, и то ислеђивања тешких убоја. Убијство на мртво догодило је се једанпут у месецу Априлију, и

9. Самоубиство из пушке 21 Марта. У смотренију напрасних смрти убијен је месеца Авг. човек громом и други је се у Колубари удавио.

---

25 За стање школе у Ваљеву говоре следеће речи из извештаја учитеља ваљевског Михаила Николића, поднетог Министарству просвете, септембра 1859 године „Знања ради достављам Попечитељству просвете повторително за зданије школско да је у сасвим хрђавом стању и да оно грози опасност ако би се у време часова школски сурвало. (Архив Србије, Министарство просвете, Ф XI р90·1859).

Овај докуменат је у целини објављен у књизи „Град Ваљево и његово управно подручје, 1815—1915“, Ваљево, 1973. год., стр. 756.

26 О поменутом извештају види у предмету АС, Мис Ф VIII р. 1526/866 а који је објављен у напред наведеној књизи од стране 925 до 940.

11. Калемљено је било ове године 4014 деца, и по числу раздатих и, повраћених феда 3952 са добрим успехом²⁷.

У смотрењу тачке те узима себи слободу хваљеноме Попечитељству следујуће предложене учинити, молећи, да би га благонаклоно уважити и ако га за пристојно нађе, Височајшему месту поднети изволило.

За предате у почетку месеца Октобра феде добио сам накнаду за каламљење до данас тек из једнога среза читаву, и из другог среза у већој части. У једноме срезу, и који је баш од сви трију најбогатијих новци ми још до сада стоје. Томе мора, да је узрок тај, што дотични старешине новце прикупити те или не маре или не могу. Мислим да и ово и оно има.

Ја сам се уверио па може и хваљено Попечитељство сравнивши число сваке године каламљених са числом пореских глава у појединим срезима или окружију видети да број каламљених нешто више од две петине пореских глава износи. У овоме окружију, које близу 13.000 глава има число каламљених просеком 2.700 износи. Каламивши лане и ове године читаво окружије има број каламљених: лане 1260, ове године 4000, па има у двама општинама среза Колубарског, у којима сам ове године, у једној због недостатка времена, а у другој због кварности предкаламљених краста, каламљење до идуче године одложити морао још једно 350 деце за каламљење ако не и више. Осим тога су Посавци лани слабо децу ка каламљењу водили да је тамо за цело нпр. у селу Стублинама, Скелн, Трстеници много деце, у Стублинама сва из 80 кућа од 160 пореских глава, некаламљено остало, којих број се лако до 150 или 200 урачунати може. Число каламљених износи дакле у две последње године 5.260 каламљених а остало је до 500 каламљених, па се число то на 5.700 примити може. У години 1857 било је каламљено 2600 и у 1858 — 2700 дакле у последњих четири године 11.000, тако да има на сваку годину отсеком 2700 каламљених па и више долази, који је број нешто већи од 1/5 пореских глава. Ако се дакле сваке године у томе срезу калами наћи ће се више од 1/5, и ако се у две године дана у њему калами више од 2/5 пореских глава каламљених лица. Кметови се често чуде, кад рачунајући по числу пореских глава број деце у селу свакад погодим, удаљујући га обично у 5—10 процента мањи, кад деца ка каламљењу донешена буду. Овакав просек мислим да у свакоме окружију има. Ако би се дакле накнада за каламљење на пореске главе

---

27 „Обавезно заштитно калемљење по (Ценеру — П! Љ.) заведено је 1839 године, када су и изашла Правила за калемљење богиња и од те године па на даље калемљење је вршено сваке године у свим општинама наше државе.

Србија је била једна од првих држава у Европи (а можда и прва) која је завела заштитно калемљење од великих богиња” — Војислав Михајловић: Из историје санитета обновљене Србије, САН, Одељење медицинских наука, Београд, 1951, стр. 172.

разрезала тако, да би се од сваке порезске главе једна четвртина једнога полуцванцика, тојест 20 пара годишње у име каламљења наплатило, то би се новац тај у срезу покупљен од каламљења до каламљења као накнада лекару за каламљење дати могао за срез тај у коме је каламно, ако би В. Правитељство лекарима и трошкове накнадити великодушно хтело. Мене каламљење у сваком срезу 5 цесарских дуката кошта, које коњске кирије (за 21 дан по 2 цванцига на дан), које за поклањање новаца при узимању материје и оја за ненаплаћивање феда (ово сад нпр. 96 к.). Трошкови ти чине управо $1/10$ (десету част) накнаде за каламљење која просеком на сваки срез 48 дуката буде. Ако би се лекару дакле место $2/5$, сваке 2 године $1/2$ наплатила ($2/5 \ 1/10 \ 5/10 \ 1/2$), то би се му дакле и трошкови подмирили. Ако лекар сваке године у срезу томе калами добио би $1/4$ место $1/5$, и у три године $3/4$ место $3/5$, тако да би узевши и труд и трошак у призреније скупљених новци управо заслугу лекарску стигли. Са оваквом би се накнадом сваки лекар задовољно, па би са наплатом и сигуран био, јер не би зависно од дискреце ког му драго старешине. Народу бисе такођер олакшало, јер неки сиромашак има много деце, па и много за каламљење плаћа, кад са друге стране неки богаташ децу не имајући ка наплаћивању за каламљење ништа не приноси. Како се пак каламљење на ползу не само поједини лица но свега народа чини, па су из тог узрока друга правитељства рад тај у своје руке узела, то мислим, да би пристојно било, да и наше Правитељство тако учини, не остављајући појединцима народа, да терет наплаћивања носе, него га на сав народ једнако поделити. Зацело би се и циљ каламљења боље постигао, јер неимајући нико узроке да се на наплаћивање феде осврће, сваки би своје дете прилежније на каламљење доводио, а и сам лекар би боље настојавати могао, да нико рад тај не избегне. Ја говорим по искуству па знам, колико остаје на неким местима некаламљених, но морам по неки пут да ћутим јер има лица која мисле, да лекар свог интереса ради калами. Да није потреба овако се освртати, зацело не би пропустно, да ко од каламљења изостане. До сада се све мере у смотрењу каламљења извршавати не могу тако, као што би требало, јер и полицајни чиновници видећи да само лекару се плаћа, у раду том ретко какав труд показују, па лекар опет чутати и задоволити мора на штету самога народа. Државни строј ради дакле, како да не би стао но пожеланог напретка нема ни у смотрењу каламљења. Ово би све другчије било, да се наплаћивање каламљења на све главе једнако разреже. После би и кметови и чиновници па и сами сељани боље настојавали заједно с лекаром, да нико каламљење не избегава. У прочему нама лекарима врата су свакога даљег напретка затворена. Други чиновник може да повиши и чин и приход, професор степеном до веће плате долази, а ми лекари ако и парници ових обију, све тамо стојимо, где смо се једанпут нашли па и ту с муком сто-

јимо. Ја на пример са осталима мојима приходима на крај не излазим, па ето на накнаду за каламљење чекати морам. Каламивши у срезу месеца Јулија јошт новце добио нисам. — Јели то право?

Молим хваљено Попечитељство да би предложење моје благонаклоно разсудити изволило.

12. Минералних вода осим оне киселе у Црниљеву, која је ове године због непогодни времена мало посећивана била, у томе окружију неима.

13. За голубачку се муву овде незна.²⁸

14. Долазивши на тачку ову оћу да опоменем само Ваљево, јер за претресање других предмета јошт је при финансијалном стању наше државе рано, као што су доказ тога наши путеви у неким местима.

Што се Вајева тиче, познато је, да су Турци седели са леве, северне обале Колубаре, јер су познавали својства планинских река, па су се од Колубаре удаљивали. Од како су нашинци почели постројавати Вајево чинише наопако, и тако је до тога дошло, да је се Вајево у 2/3 на узаном простору са десне обале Колубаре под брдом скрцало. Како пак Колубара изпод моста на доле врло ниску обалу има, то је сат та чаршија често водом посещивана била. Прошасте године била је сва варош калдрмисана,²⁹ и сокаци узвишени, па је се надати, да неће разводнивши се Колубара сокак више топити, па ако би вода и у куће, до саме воде понамешћене ушла. Но како је општина вашарске дућане све од бивших притјажатеља откупила и себе узалудно задужила, јермсу вашари укинуги били и дућани прихода не дају, то је намерена вашариште на плацеве поделити и продати, како би продајом их на подизање кућа до новаца дошла и себе одужила.³⁰ Средство то, до новаца доћи, мора се за

---

28 „Голубачка мушица била је од давнина велика штеточина за домаћу стоку једном великом делу Србије. Стотине, хиљаде па чак и десетине хиљада свих врста домаће марве биле су сваке а кад у размаку од неколико година жртва ове страшне мушице, а то је значило велики мањак у народном благостању. Треба само замислити стање и положај знатног броја породица наших земљорадника, којима за кратко време готово сва домаћа стока угине од голубачке мушице, па ће слика очаја и беде тих људи бити и јасна и тужна.

. . . Стога је лако појмити и разумети, бригу и старање наших владалаца и управних власти у обновљеној Србији, да се та велика опасност за наше сточарство, изазвана голубачком мушицом или сасвим отклонити или бар сведе на најмању меру,” (В. Михајловић, наведено дело, стр. 214).

Голубачка мушица искорењена, уништена после II светског рата, уз помоћ мера које је наша нова, социјалистичка држава предузела на њеном уништењу. За голубачку мушицу види потпуно у наведеној књизи Михајловића, на странама 214—234.

29 О калдрмисању види „Вајево и његово управно подручје . . . на странама 770—771.

30. О дућанима на вашаришту види у напред наведеној књизи, на странама 771—777.

цело одобрити, но је друго питање о цељи намереној, то јест о подизању кућа на месту томе. Ко место то познаје напрви поглед види, да оно за постројавање кућа на њему способно није, јер није више узвишено над коритом Колубаре него до две стопе ако не мање, па га Колубара сваке године плавн. Инцинирско нивелирање може истину мојих речи показати. Ако би дакле обала Колубаре по плану инцинирском па и сами плацеви наспањем земље подигнути били а место то од поплаве таквим начином осигурано, ја не знам ко може тога мњенија бити, да се тамо куће построје. Имамо у просеченим шоровима места многа за куће, па је некадашње Правитељство једаред већ забранило било, да се куће са десне обале подизају.

Друго обустојатељство примјечанија достојно јесте тако-ђер обала Колубаре изнад Ваљева. Тамо је већ до самих кућа дошла, и била би Војводићеву меану, већ однела, да није прит-јажатељ читаву брану до самог темеља куће начинио. Како сваки грађанин једнаке терете општинске носи, није то право, да један једини сам реку одбија, а остала општина да скрштеним рукама гледи, кад ће му вода кућу сронити. Општина је зацело дужна, да она реци на путу стане и саграђанину имање осигурава. Тако је већ пут изнад те и покрај Андоновићеве куће у Каменицу водећи већ неупотребним, постао јер Колубара сад у њему јури. Регулмирање Колубарске обале јест једна већ крајња нужда за Ваљево, но ако се буде ствар тако предузимала без довољних средстава као пре две године, то такав рад и не може користан бити, јер је половина тога, што је начинено ода било — брез мало — прва вода однела. У осталоме се обала све више и више рои, па ће јошт већи штета начинити, ако се томе благовремено не стане. Како мислим, да ће прво питање хваљеному Попечитељству бити решено, то се надам, да ће Оно наведша мном обстојатељства у призреније узевше комисијално через инцинира испитати.

Што се пак другога тиче, имам част хваљеному Попечитељству предложити, да би таку инцинирску комисију сљедством овог мог известија наредити и нужне мере заповедити изволило, да неби се обистинило што је Римљанин тај реко: „Roma desiderante Taguntus perit.”

15. Из пређашњих точки види се каквих Ваљево стародре-вности има, њима и гробље придружити ваља. Видно сам до сада свуда на свету, па читао и о даљим народима, да потомци кости својих отаца почитујући гробља ограђена држе. У томе се Ваљево такође као и са темплом своје цркве и својом школом од осталог народа одликује. Гробље било је вајкада ограђено, као што сам развалине те ограде овамо дошавши још затеко, но сада је неограђено па марва и на гробљу и у капели ко-накује. Остатак тога је и она свакојака балегга, која се и у са-мој капели па и на самој софри тамо налази, чуо сам да се у

њој нашло ономад псето тамо мајкавице. Ономадне жално ми се је новодошавши овамо Г. свештеник један, да је видно у раки воду. Тако и јесте свакад у оној части гробља иза капеле, које је место стеновито па се због тога раке дубоко копати не могу, а вода се у њи слаповима слива. У прочељу најгаднији на свету води пут ка гробљу, на коме једне равне стопе не има, него је дубоким јаругама тако пресецају, да је већ немогућан постао. Сва свет нек ми је сведок и нек говори Г. Г. свештенство. Био сам већ пре пет година предлагао да се гробље изнад цркве на испитаноме комисијом месту построји, јер бољега и угоднијег нигде овде нема. Место то је суво, као што је копање у месецу Марту месецу воденоме) показало да хиљаду корака од цркве, са северне стране источне стране вароши и од ове довољно удаљено. Ово моје мњеније опет понављам имајући не само физичку но и душевну ползу народа у виду. Зар може се то и звати, просвета християнска кад се ни мошти својих предака не поштују? Како ћемо још живеће поштовати и љубити кад непочитујемо ни, мртве? Доказ на кавом степену християнства наш живот се налази, кад немаримо, да стока гробове наших отаца балегом својом каља и света места, како се гробља зову онечишћава! Ето како код нас сваки вкус научни и морални још дубоко укопан лежи! Како да га возкрсимо? Зар у очи бијућим, чувеним и звечећим делима? Не тако но да наводимо народ, како да најпре поштује сам себе. Ко не поштује ни себе ни своја права не може ни ближњега поштовати ни права његова. Доказ ове истине и у грађанском и у политичном животу нашем видимо, а моралну нехатност такођер код свију у просвету задирућих предмета опажамо.

У име просвете молим дакле хв. Попечителство, да, ако небити могуће било, да се гробље измести, наредити изволи, да се гробље сходно светости места оградити, и њему водећи пут поправи.

16. О шуги био сам у известију за 859 год. обширније говорио, па се на тамо речено овде позивам.

17. Даљих примјеранија чинити, узрока немам.

У Ваљеву 28 Јануара 1861.

Окр. физикус
Мед. и хир. доктор
Франц Тесаи”.

То су све подаци који се налазе у овом документу, и који можемо скромно рећи представљају једну малу студију о Ваљеву 60-их година прошлога века. Можемо само да жалимо што оваквих и њима сличних нема још у већем броју.